

Олексій Сухий

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННОГО ЧАСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена висвітленню національно-визвольних процесів періоду Другої світової війни та післявоєнного часу в сучасній українській історіографії. Проаналізовано публікації з історії визвольного руху в період державної незалежності України, здійснено інформативне та теоретичне осмислення цього важливого етапу національної історії на основі нових документальних комплексів та здобутків сучасної історіографії.

Ключові слова: український визвольний рух, сучасна історіографія, Організація Українських Націоналістів, Українська Повстанська Армія, радянський тоталітарний режим.

Дослідження українськими вченими історії національно-визвольного руху періоду Другої світової війни та післявоєнних років було обумовлено передовсім суспільно-політичними змінами, що відбувалися наприкінці 1980-х рр. і вели до кризи тоталітарного радянського режиму, в умовах якої ставала можливою свобода історичної думки, окреслилися перспективи переосмислення національного історичного минулого у контексті світової історії.

Демократичні процеси в українському суспільстві в умовах “горбачовської” перебудови виявили загострене бажання суспільства до висвітлення сторінок національно-визвольної боротьби, особливо історії ОУН і УПА періоду Другої світової війни та післявоєнного часу. Вже перші нові привідкриті сторінки цієї теми від кінця 1980-х рр. підштовхували істориків не лише до пошуку нових сюжетів і фактів цього відтинку національної історії, а й до її нового теоретичного осмислення. Назагал означений етап визначався для дослідників як такий, коли тодішнє суспільство вимагало від науковців насамперед інформативного матеріалу: розкриття “білих плям” в історії, з’ясування змісту подій та наповнення його новим документальним, а також і публіцистичним матеріалом, що допомагало висвітлити всю палітру національно-визвольної боротьби українського народу.

Початок побудови Української демократичної держави визначив нові умови для висвітлення історії Другої світової війни, а в її контексті й українського національного руху періоду війни та післявоєнного часу. Передовсім досліджувався перший етап Другої світової війни з 1 вересня 1939 р. до початку радянсько-німецької війни 22 червня 1941 р. Особливо це стосувалося вивчення подій вересня-жовтня 1939 року. З їх оцінок на початку 1990-х рр. розпочинається новий етап дослідження цієї наукової проблеми, а її вивчення на початковому етапі ведеться завдяки введенню у науковий обіг насамперед діаспорних видань.

Першими відомими істориками стають діячі української еміграції, зокрема А. Бойчук, Мілена Рудницька, І. Німчук, І. Кедрин-Рудницький. Їхні інформативні праці, написані переважно у публіцистичному стилі, привносили нові сюжети з історії Західної України 1939–1941 рр. [1].

Важливим явищем у науковому світі того періоду стала поява книг В. Косика “Німеччина націонал-соціалістична й Україна” (французькою мовою) [2] та її україномовний варіант “Україна під час Другої світової війни. 1938–1945 рр.” [3]¹.

В Україні було також здійснено видання документів, які розкривали історію самостійницького руху. Це збірник документів В. Косика “Розкол ОУН (1939–1940)” [4], аналітична праця М. Бара і А. Заленського “Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939–1945 рр.” [5].

Окрім діаспорних видань, особливе значення для вивчення історії радянсько-німецьких відносин напередодні Другої світової війни та загальних оцінок подій вересня 1939 р. мали газетні та журнальні публікації кінця 80 – початку 90-х рр. ХХ ст. Саме вони значно формували громадську думку про цю сторінку історії².

Фундаментальне вивчення проблеми розпочалося із публікацій джерельних матеріалів вченими Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Такою працею стало “Куль-

* Оригінал книги з’явився французькою мовою у Парижі в 1986 р., а український переклад здійснив Роман Осадчук у 1992 р.

* Лубківський Р. Лінія загального інтересу / Р. Лубківський // Вільна Україна. 1990. — 23 січ.; Панчук М. І. Возз’єднання: погляд крізь десятиліття / М. І. Панчук // Вільна Україна. 1991. — 18 січ.; Пробилов В. Осінь 1939-го / В. Пробилов // Політика і час. — 1991. — № 15. — С. 75–85; Його ж: Воєнно-історический журнал. — 1990. — № 9. — С. 13–18; Ковалюк Р., Ковалюк В. Взгляд со стороны / Р. Ковалюк, В. Ковалюк // Львовская правда. — 1990. — 18 сент.; Рифяк Р. Галичина: між двома війнами / Р. Рифяк // Ратуша. — 1992. — 8, 27 жовт., 7 лист.

турне життя в Україні. Західні землі (Т. І. 1939–1953)” за редакцією професора Ю. Сливки. Цьогоріч з’явилося ще одне видання, підготовлене фахівцями цього ж інституту – 1-й том “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади”. Автори збірника зазначають, що початок Другої світової війни суттєво змінив державно-правовий статус західних земель України: Карпатську Україну ліквідувала й окупувала Угорщина, а Західна Україна та Північна Буковина у складі УРСР увійшли до складу Радянського Союзу. Останнім двом подіям передували, як відомо, серпнево-вересневі 1939 року угоди Німеччини та СРСР, внаслідок яких між ними були поділені сфери впливу у Східній і Центральній Європі, розчленовано та окуповано чимало незалежних держав. Та обставина, – як стверджують дослідники, – що Україна тоді не виступала як суб’єкт міжнародної політики, знімає з неї відповідальність за дії як Радянського Союзу, так і Німеччини, зокрема у процесі виконання їх домовленостей щодо територіальних змін в Європі [6]. Водночас, – підкреслюють укладачі книги, – возз’єднання Західної України та Північної Буковини з УРСР, попри специфічні міжнародні та внутрішні політичні обставини, в яких воно відбувалося, було реалізацією природного права українського народу до соборності своїх земель, за що він боровся впродовж багатьох століть, і фактично означало відновлення акту злуки, суголосно схваленого у січні 1919 року, але проігнорованого тоді європейськими державами.

Публікації нових джерельних матеріалів і спеціальних видань суттєво розширили сюжетну базу про події 1939–1941 рр. Це стосується як спеціальних робіт, так і численних публіцистичних розвідок і спогадів [7].

Більшість істориків визнає події, що відбулися після 17 вересня 1939 р., вагомим кроком до консолідації української нації. Водночас історик Я. Грицак зауважує, що комуністичним лідерам зовсім не йшлося про задоволення національних прав українців, але прагматичні інтереси керування радянською імперією змушували їх, хотіли вони того чи ні, реалізувати український національний проєкт [8].

Новим етапом у вивченні проблем 1939 року стала книга “1939. Західні землі України” (М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко).

Окремі, міжнародно-правові аспекти початкового періоду Другої світової війни та оцінки “визвольного походу” Червоної армії 1939 р. знайшли висвітлення у публікаціях, що з’явилися переважно у 1990-х рр. [9].

Оцінка акту об’єднання Західної України з УРСР і СРСР пройшла істотну еволюцію від “визволення”, “возз’єднання” до “приєднання” і навіть “поневолення” та “окупації”. Було визначено й характер встановленого у 1939–1941 рр. у західних областях УРСР режиму, який не мав спеціального окупаційного характеру, а був аналогічним до системи та способу здійснення влади в цілому СРСР чи будь-якому його регіоні [10]. Нині українські історики активізували вивчення першого періоду Другої світової війни 1939–1941 рр., де загалом домінують дві теми – оцінки “вересня 1939 р.” та “радянського режиму 1939–1941 рр.”.

Сучасне дослідження львівських істориків (Т. Гривул, О. Осередчук, С. Вікарчук) присвячене одному з найвідоміших судових процесів над членами ОУН – “Процесу 59-ти”, де розкрито не лише персональну діяльність кожного з учасників процесу, а й з’ясовано плани та обставини діяльності націоналістів у період 1939–1941 рр., ідеологічні засади національного руху [11].

Перші в Україні роботи присвячені історії національно-визвольного підпілля у роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр., головн історії УПА, з’явилися у першій половині 1990-х рр. Їхні автори Ю. Киричук, О. Баган, В. Іванишин, Р. Зварич, Г. Дем’ян, В. Сергійчук, А. Дуда і В. Старик ставили перед собою завдання ознаямити українську громадськість із визвольним рухом, тому їхні твори мали популяризаторський характер [12].

Аналогічний стиль викладу характерний також для праць М. Ковалю, А. Чайковського та інших [13]. Водночас помітним стає перехід авторів до з’ясування складних тем визвольного руху. Йдеться, передусім, про суперечності всередині українського політичного табору, український колабораціонізм та діяльність УПА й інших національних військових структур.

Означений період характеризувався також входженням до українського гуманітарного простору діаспорної літератури, яка торкалася національно-визвольного руху періоду Другої світової війни. Передусім йшлося про книгу В. Косика “Україна і Німеччина у другій світовій війні”, праці З. Книша, В. Вериги, П. Потічного, Р. Колісника та інших [14].

Згодом були перевидані книга відомого діяча ОУН Миколи Лебеда “УПА”, дослідження А. Бедрія та інших. У цій самій дрогобицькій видавничій фірмі “Відродження” з’явилося ре-

* Особливе місце в сучасній історіографії проблеми займає книга М. Кучерепа та В. Вісина “Волинь: 1939–1941 рр.”, де на основі архівних документів і матеріалів, інших джерел висвітлено процеси становлення і функціонування радянських адміністративних органів, соціально-економічних перетворень, зміни в галузі освіти, науки, культури та духовній сфері на території Волинської області у 1939–1941 рр. Значну увагу приділено національно-визвольному рухові й опору радянській тоталітарній системі. У книзі також вміщено оригінальні документи, що розкривають суть сталінського режиму в краї. Кучерепа М. М., Вісін В. В. Волинь: 1939–1941 рр.: навч. пос. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. — 486 с. У монографії львівського історика І. Гаврилів “Західна Україна у 1921–1941 роках. Нарис історії боротьби за державність” початковому періоду Другої світової війни присвячено окремий розділ, який автор розглядає як етап спроби відновлення і утвердження Української держави // Гаврилів І. Західна Україна у 1921–1941 роках: нарис історії боротьби за державність: монографія / І. Гаврилів. — Львів: Вид-во “Львівської політехніки”, 2012. — 472 с.

принтне видання Д. Соловєя “Голгота України” та перевидання опублікованої у Мюнхені в 1978 р. праці С. Бандери “Перспективи Української Революції” [15].

Особливе значення для дослідження національно-визвольного руху мала популяризація творів Петра Мірчука та Лева Шанковського, які заклали основи вивчення цієї тематики в діаспорі. У цей самий період популяризувалися твори С. Мечника, А. Бедрія, В. Маркуся, В. Зеленого та інших [16].

Діаспорні видання містили виразне ідеологічне забарвлення, але водночас вони привнесли значну джерельну і публіцистичну базу для майбутніх історіографічних пошуків в Україні. Незважаючи на неоднозначне сприйняття цих видань в Україні, вони створили нову атмосферу пошуку та осмислення історії ОУН і УПА.

Новий етап дослідження національно-визвольного руху пов'язують з монографією І. Біласа “Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953). У 2 кн.” [17], автор якої спирався на документи, почерпнуті з архівів НКДБ-МДБ-КДБ та НКВС-МВС та сучасні здобутки історіографії¹.

У 1990-х рр. розпочалося глибоке вивчення національно-визвольного руху та публікації матеріалів архівних документів у рамках “Літопису нескореної України” та “Літопису Української Повстанської Армії” [18], де публікувалися нові джерела, передовсім пов'язані з боротьбою радянських репресивних органів з націоналістичним підпіллям.

Низку публікацій джерел з історії національно-визвольного руху, які переважно мали тематичний характер, здійснив В. Сергійчук [19].

Учені Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника підготували документальні видання, що стосуються регіональної проблематики визвольних процесів [20].

Особливе місце займають документи, видані архівом Служби безпеки України та польським Інститутом національної пам'яті – “Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Варшава; Київ, 2005. — Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945. — Ч. 1-2 / Ред. Є. Тухольський, Ю. Шаповал та ін.”.

Особливо важливими для осмислення та наукового аналізу процесів національно-визвольної боротьби періоду Другої світової війни стали публікації Анатолія Кентія. Їх визначала насамперед презентабельна джерельна база, фаховий аналіз теоретичних основ і практики боротьби ОУН та УПА, з'ясування еволюції змісту діяльності українських національних структур у роки Другої світової війни. В літературі вже відзначено суттєві зауваження А. Кентія щодо дати заснування УПА (14 жовтня 1942 р. треба вважати початком УПА, здійснених з політичних міркувань, насправді датою заснування, на думку автора, має бути весна 1943 р.) та спростування стереотипу про “німецьке походження УПА” та ін.²

Значення публікацій А. Кентія вагоме і з політичних обставин: саме на основі його публікацій створювались інформаційні доповідні записки для Верховної Ради України щодо реабілітації ОУН і УПА у вищому законодавчому органі держави [21].

Певний науковий і громадський резонанс викликали публікації В. В'ятровича, К. Курилишина, англomовний переклад праці Б. Бацюрківа в Українському Католицькому Університеті у Львові, матеріали наукової конференції, присвяченої Романові Шухевичу [22].

Зміна ідеологічних орієнтирів у середовищі вищого українського керівництва на початку 2000-х рр., зміцнення впливу російського чинника і місцевих лівих та антинаціональних сил зумовили посилення у суспільстві тенденцій до перегляду національної історії. Тому як окрему проблему почали розглядати питання дефініції війни – одні вчені називали події 1941–1945 рр. “радянсько-німецькою війною”³, інші – “німецько-радянською”⁴, значна група істориків використовувала визначення – “Велика Вітчизняна війна”⁵. Дискусія щодо назви “Велика Вітчизняна війна” загострилася після публікації

¹ Авторські висновки полягали також у тому, що у західному регіоні України шляхом масових арештів та фізичного винищення населення, а також примусового виселення радянські каральні органи очистили територію Західної України від небажаних тоталітарному режимові осіб, насамперед активних учасників національно-визвольного руху. Автор стверджує, що до кінця 1944 року в західних областях України було вбито 57,4 тис. осіб та виселено 4 744 родини, або 13 320 осіб, а в 1947 році кількість виселених відповідно становила 26 332 та 77 791 тис. — Див.: Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Кн. 1. — С. 270, 284. Незважаючи на це, у західних областях України збройний рух Опору радянському тоталітарному режимові тривав аж до початку 50-х рр. — Див.: Кондратюк К. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009) // Кондратюк К., Сухий О.: навч. посібник. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. — С. 135.

² Кондратюк К. Галичина і Волинь у роки Другої світової війни (1939–1945): навч. посіб. / Костянтин Кондратюк. — Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. — С. 9.

³ У виданих вчених Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича використовується дефініція – “радянсько-німецька війна” розділ підготував К. Науменко — Див.: Історія України / відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев. — 3-є вид., перероб. і доп. — Львів: Світ, 2002. — С. 315–340. Аналогічно подію називає львівський дослідник військової техніки А. Харук у розділі “Авіаційна промисловість України напередодні та на початку радянсько-німецької війни – мобілізація та евакуація”. — Див.: Харук А. Нарис історії авіаційної промисловості України (1910-ті – 1980-ті рр.): монографія. — Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. — С. 153–166.

⁴ У навчальному посібникові “Новітня історія України. 1914–2008 рр.”, підготовленому моїми колегами з кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка — К. К. Кондратюком, Г. А. Боднар, В. М. Качмарем, В. Є. Голубком – вживається термін “Німецько-радянська війна”. — Див.: розділ “Початок німецько-радянської війни. Поразки Червоної армії та їх причини в 1941–1942 рр.” – автор К. К. Кондратюк: Новітня історія України. 1914–2008 рр.: навч. посіб. / К. К. Кондратюк, Г. А. Боднар, В. М. Качмар, В. Є. Голубко. — К.: Знання, 2001. — С. 211–223.

⁵ Дослідники з Інституту історії України НАН України називають подію “Великою Вітчизняною війною”. — Див.: Історія України / В. Верстюк, О. Горань, О. Гуржій та ін. [під ред. В. Смолія]. 3-є вид., доп. — К., 2002.

Романа Сербина у журналі “Сучасність” у 2001 р. Автор назвав радянське визначення події міфом, а вживання українськими дослідниками цього терміна спробою цей міф українізувати. При цьому дослідник зазначив, що міф про “Велику Вітчизняну війну” був породжений самим радянським тоталітарним режимом, а офіційна ідеологія використовувала його для посилення централізаторської політики Москви¹. Зрештою стрижнева думка автора зводиться до того, що тоталітарний міф не може слугувати побудові Української незалежної держави.

Певним відступом від дискусії, чи невизначеністю, яку позицію зайняти щодо дефініції подій 1941–1945 рр., виступає авторитетне видання, принаймні з назви “Історія України: нове бачення. У 2 т.”. Друга світова війна тут означена як “Тотальна війна на знищення”, початковий період Другої світової війни 1939-1941 рр. як “Українське суспільство у 1939-1941 рр.”, “радянсько-німецький альянс і возз’єднання західноукраїнських земель у складі УРСР”, “Наростання загрози нацистської агресії. Стан обороноздатності СРСР”. Відповідно, події 1941–1945 рр. ілюструються у підрозділі: “Напад Німеччини й оборонні бої 1941-1942 рр.” та ін. Автор розділу М. Коваль фактично усунувся від вживання тих чи тих дефініцій, що ніяк не можна пояснити задекларованим у назві книги “новим баченням” [23].

Наведемо ще один аргумент. Професор Юрій Сливка у розлогій науковій статті “Україна в Другій світовій війні” виокремлює розділ “Україна в роки радянсько-німецької війни”, а спроби розгорнути штучні дискусії щодо термінів “вітчизняна війна”, “визволення”, “перемога” та ін. вважає надуманими і безпідставними. Водночас дослідник зазначає, що в Червоній армії, УПА, партизанських та інших збройних загонах, чехо-словацькій, американській та канадській арміях, в русі Опору країн Європи-Франції, Італії, Югославії, Чехії, Словаччині, Угорщині та інших – брали участь понад 5 млн українців і всі вони прагнули захистити Україну й весь світ від фашистського поневолювача. Тому для них усіх та війна була вітчизняною, а розгром фашистської Німеччини та її союзників цілком закономірно сприймався як визволення і велика перемога, здобута коштом надлюдських зусиль і величезних жертв. А те, що це було не повне визволення і не справжня перемога, а лише етап, але винятково важливий і неминучий на шляху до реального визволення й остаточної перемоги, також аксіома [24].

Окремі запитання викликають і терміни шкільного підручника для 11 кл. середньої школи – автори Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко, де відповідна тема та підсумково-узагальнювальний параграф названі “Україна під час Другої світової війни. Велика Вітчизняна війна (1939–1945)” (див. с. 4; с. 68). У тексті відсутня аргументація як щодо терміна “Велика Вітчизняна війна”, так і щодо хронологічного відтинку – 1939–1945 рр.”. У самому ж тексті підручника “Велика Вітчизняна війна” зустрічається лише в підсумковому параграфі у такому контексті: “Воєнні дії на території України тривали з першого дня німецько-радянської війни до 28 жовтня 1944 р., тобто 3 роки і 4 місяці із загальних 3 років 11 місяців Великої Вітчизняної війни. Тобто в одному реченні маємо і “німецько-радянську війну” і “Велику Вітчизняну війну”, але обидві дефініції подані юному читачеві без пояснень та відповідної аргументації².

Сучасний рівень вивчення теми визначають дослідження І. Патриляка, що з’явилися у рамках проекту Центру дослідження визвольного руху. Монографічна праця “Встань і борись! Слухай і вір!..”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) охоплює діяльність підпілля ОУН і УПА під час Другої світової війни і в повоєнні десятиріччя [25].

Оригінальний аспект історії національного підпілля, а саме, організацію і діяльність підпільних друкарень у 1941–1953 рр. розглядає О. Стасюк. У роботі показано організацію видавничої мережі українських підпільників, технічні аспекти виготовлення підпільних друків, з’ясовано статистичні дані щодо кількості друкарень та обсягів видрукованої в них продукції [26].

Сучасний етап вивчення національно-визвольного руху післявоєнного часу, передусім історії ОУН та УПА, пов’язаний з діяльністю Центру досліджень визвольного руху, який із 2003 р. розпочав видання наукових збірників. Наукові вісники Центру публікують документи, дослідження, спогади, які присвячені історико-теоретичним аспектам визвольного руху. Особливе місце у збірниках займають дискусії, історіографічний аналіз робіт з історії визвольних змагань, рецензії та інформації про наукове життя. До редакційної ради збірника ввійшли професори Я. Дашкевич, В. Косик, В. Сергійчук, Ю. Сливка, В. Штойко та молоді дослідники В. В’ятрович, М. Посівнич, М. Романюк. До 2011 р. Центр видав 16 збірників.

Дослідники центру стверджують, що сучасне вивчення історії ОУН і УПА пройшло два етапи свого розвитку: перший – з кінця 1980-х до середини 1990-х рр., який означений ейфорійним зацікавленням діяльності УПА у суспільстві, передусім у західному регіоні України. Цей етап, – на їхню думку, – позначився малокритичним ставленням до джерел та історіографії (насамперед, діаспорної), постійним очікуванням відкриття таємних архівних матеріалів; другий етап розпочався від середини 1990-х рр. і триває до нині. Він означений

¹ Див.: Сучасність. — Київ, 2001. — № 6. — С. 63-64; Кондратюк К. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.) / К. Кондратюк, О. Сухий: навч. посіб. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. — С. 102-103.

² Див.: Турченко Ф. Г. Новітня історія України (1939 – початок ХХІ ст.): підр. для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. — 5-те вид., доопрац. й допов. / Ф. Г. Турченко, П. П. Панченко, С. М. Тимченко. — К.: Генеза, 2007. — С. 4, 68-69.

Історія України

застосуванням критичних підходів до оцінок історії ОУН і УПА, певним її переосмисленням та стабілізацією джерельної бази [27].

Назагал, українська історіографія національно-визвольного руху пройшла шлях від системного нагромадження джерельних матеріалів до осмислення боротьби збройного підпілля. Розширено тематичний спектр дослідження, зокрема розкрито функціонування радянської карально-репресивної системи в Україні, дано історико-правову інтерпретацію подій, з'ясовано ідеологічну і практичну складову українського самостійницького руху, показано функціонування націоналістичних з'єднань і груп та їх боротьбу з радянським карально-репресивним апаратом¹.

Особливе місце у джерелознавчому забезпеченні сучасних досліджень національно-визвольного руху часів Другої світової війни займає видання "Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / [відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович]. — Т. 1. Війна під час війни. 1942–1945. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — 792 с; Т. 2. Війна після війни. 1945–1947. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — 576 с."². Дослідник В. В'ятрович опублікував документи українського підпілля про польсько-українські відносини 1942–1947 рр., з'ясувавши перебіг війни між ними, спроби переговорів та налагодження співпраці між українським та польським підпіллям. Унікальні комплекси джерел складають звіти мережі ОУН та відділів УПА, інструкції та накази, протоколи Служби Безпеки. Оригінальність публікації визначається передовсім тим, що більшість матеріалів публікується вперше.

В. В'ятрович розглядає польсько-українські відносини у 1942–1947 рр. як Другу польсько-українську війну³. Історик зазначає, що Друга польсько-українська, як і сербсько-хорватська, була війною у війні, що визначало особливості її перебігу та поведінку основних учасників. Для українського визвольного руху, представленого ОУН та УПА, вона була однією з тих, які він вів у рамках Другої світової, поруч з війною з німецькими окупаційними силами чи радянськими партизанами⁴.

Аналізуючи рівні конфлікту, В. В'ятрович спирається на висновки Ярослава Грицака: "У подіях на Волині навесні-влітку 1943 року маємо справу з кількома факторами: "макровоїною" між нацистською та совєтською державно-військовими надпотугами; "мікровоїною" між польським, українським і советським підпіллям; мала громадянська війна між різними групами в українському підпіллі (як от: протистояння між бандерівцями, бульбашівцями і мельниківцями чи конкуренція за владу в новоповсталій УПА між галицькою і волинською групами); селянська війна за землю і, зрештою, елементарне бандитське шумовиння, що паразитувало на війні й котрого було чимало у волинських лісах. Для повної картини можна додати сюди також винищення нацистами волинських євреїв, яке хоч і не мало прямого впливу на різню 1943 року, але непрямо призвело до страшного знецінення людського життя у свідомості багатьох волинян" [28].

Особливо гострими у середовищі українських і польських істориків стали дискусії щодо Волинської трагедії 1943 р. після публікації книги Владислава і Єви Семашків.

Книга згаданих авторів викликала неоднозначні відгуки як серед українських, так частково і серед польських науковців. Якщо польські історики переважно захоплювалися обсягом виконаної роботи, називали її фундаментальною, то українські піддавали критичному аналізу, виявивши цілу низку неточностей і перебільшень [29].

Водночас публікація В. і Є. Семашків зустріла підтримку польської громадськості, сприяння на урядовому рівні, що призвело до активного роздмухування претензій до української сторони в здійсненні офіційного вибачення за "різню 1943 року". З приводу ситуації, що склалася, професор Я. Дашкевич писав: "У 1993 р. Польща не почувалася настільки сильною, щоб вимагати від України «відзначення Волинської різни». Не була сформована антиукраїнська коаліція для підтримки Польщі, розстанова сил в Україні залишалася невизначеною. У 2002-2003 рр. ситуація змінилася. Польщу підтримали німці й росіяни, бо самі спричинилися до дестабілізаційних процесів в Україні. Таким

¹ Див.: Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні тенденції та перспективи / О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. — 2011. — № 4. — С. 194; Веденєв Д. В., Лисенко О. Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій // Укр. іст. журн. — 2010. — № 3. — С. 29; Лисенко О., Грицак В. Проблематика Другої світової війни у сучасних вітчизняних військово-історичних дослідженнях // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — № 15. — С. 245.

² Не випадково професор Л. Зашкільняк рецензію на це видання подав під такою назвою: "В українсько-польській дискусії з'явився серйозний аргумент." // Див.: Зашкільняк Л. В українсько-польській дискусії з'явився серйозний аргумент. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА. У 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2011. — 1368 с.; В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947. — К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія; Центр досліджень визвольного руху, 2011. — 288 с. // Український визвольний рух. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2012. — Збірник 17. — С. 381–385.

³ В. В'ятрович стверджує, що перші публікації документів щодо Другої польсько-української війни з'явилися у середовищах ветеранів ще в комуністичні часи за межами залізної завіси. У Лондоні опубліковано фундаментальний 6-томний збірник "АП у документах", у Торонто започатковано багатотомну серію "Літопис Української Повстанської Армії". Фундаментальним виданням, безпосередньо присвяченим цій війні став збірник документів "Поляки і українці між двома тоталітарними режимами" (Див.: Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945. — Варшава–Київ, 2005. — Т. 1-2), підготовлений спільною польсько-українською робочою групою в рамках документальної серії "Польща і Україна в 1930–1940 роках ХХ століття" // Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. — Т. 1 війна під час війни. 1942–1945. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — С. 25.

⁴ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. — Т. 1 війна під час війни. 1942–1945. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — С. 34.

чином, річницю подій на Волині було використано не для вшанування пам'яті про померлих, а для політичного реваншу" [30].

Водночас з'явилися публікації, де польська сторона була представлена не лише в ролі "скривдженої" українцями. Дослідник І. Іллюшин зазначав, що польське підпілля на західноукраїнських землях не було якимось єдиним і цілісним організмом. Діяла конспіративна мережа АК, яка готувалася до здійснення плану "Буря", і паралельно з нею існували бази самооборони, партизанські загони, які в один і той самий час в одному місці могли співпрацювати з німцями, угорцями або радянськими партизанами, а в іншому місці могли вести з ними боротьбу [31].

Зasadничою ідеєю для українських істориків у трактуванні подій 1943 р. на Волині стала теза про "галицько-волинський вузол" українсько-польських суперечностей, що виник ще у попередні століття, який не розв'язала польська держава у міжвоєнному часі, а ще більше загострила його, через що конфлікт між українцями і поляками в часи Другої світової війни трансформувалася з етносоціального в етнополітичний [32].

До сучасних документальних збірників, присвячених національному рухові післявоєнного часу, належить спільне видання Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Галузевого державного архіву Служби безпеки України "Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946–1951 роки)" [33], підготовлене львівською дослідницею О. Стасюк. Видання містить комплекс документів і матеріалів, які висвітлюють радянські виборчі кампанії у повоєнний час – 1946–1951 рр. у контексті організованого спротиву щодо їх проведення з боку ОУН і УПА, всього населення західноукраїнського регіону. Публікація цього збірника документів дасть змогу вивчити післявоєнну ситуацію протистояння радянських каральних органів із силами національного підпілля на основі висвітлення перебігу виборчих кампаній до Верховної Ради СРСР (1946, 1950), Верховної Ради УРСР (1947, 1951) та місцевих органів влади (1947, 1950). Документи переважно висвітлюють ситуацію у Львівській, Дрогобицькій, Станіславській та Тернопільській областях, де опір населення та національного підпілля щодо проведення виборчих кампаній радянськими чинниками був найсильнішим.

Особливе місце у сучасному вивченні процесів українсько-польських взаємин ХХ ст. зайняли міжнародні семінари "Україна – Польща: важкі питання" дослідників України та Польщі за ініціативою Світового союзу воїнів Армії Крайової та Об'єднання українців Польщі. З українського боку координаторами проекту стали історики Волинського державного університету імені Лесі Українки. І науковим редактором видань став проф. Микола Кучерепа. У рамках "важких питань" обговорювалися найважливіші дискусійні проблеми українсько-польських взаємин міжвоєнного часу; українсько-польський міжетнічний конфлікт у роки Другої світової війни; взаємини українців і поляків повоєнного часу. Тобто свідомо було обрано ті питання, на які в українській і польській історичній науці існують власні усталені підходи й оцінки. У рамках семінарів було запропоновано оригінальний підхід до висвітлення проблем: пропонувалося підготувати українській і польській стороні реферат на одну й ту саму тему; після виголошення рефератів та їх обговорення і дискусій українські та польські сторони приймали протокол узгоджень і розбіжностей з проблематики виголошених рефератів; дискусію завершувало спільне комюніке, де відображувалися позиції сторін на ту чи ту проблему.

У багатьох напрямках вдалося зблизити позиції сторін, зокрема на підставі відмови від виключно "національного" погляду на події, спроб ширшого тлумачення фактів, врахування інтересів обох національних рухів¹.

Проект реалізовувався впродовж тривалого часу й охоплював стан дослідження та наукові підходи до вивчення українсько-польських взаємин в національних історіографіях України і Польщі наприкінці ХХ ст. ІХ і Х міжнародні семінари цього проекту (6–10 листопада 2001 р., Варшава) пройшли як спарені. У рамках наукового форуму відбулася дискусія з теми Акція "Вісла" та виголошено доповіді, які головню торкалися питань історії українсько-польських відносин періоду Другої світової війни.

У дискусії щодо Акції "Вісла" на Варшавському семінарі професор С. Макарчук, відображаючи позицію українських істориків, зазначав, що операція "Вісла" була продовженням реалізації угоди від 9 вересня 1944 р. і проводилася за повної військової і політичної підтримки СРСР та його союзників. Вона завершувала переселенські процеси, задумані великими державами в ході Другої світової війни [34]. Позиція польських істориків з цієї проблеми була відмінною від української.

Водночас в українській історіографії депортаційні процеси розглядали у контексті нового етапу загострення українсько-польських взаємин, чому сприяла евакуація українських родин із південно-східних повітів Польщі до УРСР, що здійснювалася відповідно до підписаної 9 вересня 1944 р. угоди між урядом УРСР і ПКНВ. Від середини 1945 р. виселення українців набуло примусового характеру. Озброєні загони польського населення за участю форму-

¹ Див.: Голубко В. Проблеми історії України другої половини ХХ століття / В. Голубко // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Кол. монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. — Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2004. — С. 195.

Історія України

вань місцевої поліції (члени підпілля були як у складі перших, так і других) грабували та вбивали українців, намагаючись позбавити їх можливості вивезти із собою власне майно [35].

Заключним етапом семінарів стали дві підсумкові доповіді із загальними оцінками проведених засідань: з українського боку В. Макара “Україна–Польща: важкі питання (спроби осмислення семінарів і опублікованих матеріалів)” і, відповідно, з польського боку М. Клімецького “Оцінка і висновки щодо виданих томів “Україна–Польща: важкі питання”. Серед українських істориків домінувала думка, що діяльність ОУН і УПА на теренах південно-східних повітів сучасної Польщі з 1939–1947 рр. однозначно засвідчила: український національно-визвольний рух на Лемківщині, Надсянні, Холмщині й Підляшші уможливила підтримка серед місцевого автохтонного українського населення [36]. Водночас утвердилася думка, що українські самооборонні структури у ході Другої світової війни відіграли важливу роль. Насамперед вони поширювали серед населення визвольну ідею і були специфічною формою самоорганізації українського населення окупованих теренів [37].

Певним підсумком наукового форуму “Україна-Польща: важкі питання” прозвучали слова Л. Запшкільняка на XI Міжнародному семінарі істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 26–28 квітня 2005 р.), про те, що в польській історіографії майже незалежно від волі авторів помітна традиційна для державних народів недооцінка т. зв. молодих націй. У даному випадку – української, її згуртованості і самосвідомості. З другого боку, в українській історіографії також майже на рівні підсвідомості проявляються і реалізуються дві тенденції: нехтування національним чинником на користь соціального (це советська традиція) або надання національному факторові вирішального значення (це націоналістична традиція) [38].

Сучасний етап дослідження проблем національно-визвольного руху періоду Другої світової війни нерозривно пов'язаний із процесами післявоєнного часу. Стрижневою є проблема “другої радянізації” у західних областях УРСР післявоєнного часу, яка передусім пов'язана з утвердженням колгоспного ладу на селі.

Дослідник М. Сеньків твердить, що абсолютна більшість західноукраїнського селянства не підтримувала ідеї колгоспного ладу: місцеві селяни мали сильно розвинуту психологію власника, бо ще з кінця XIX ст. виїжджали за межі краю в пошуках кращої долі; ще свіжими були спомини про колективізацію на Західній Україні в довоєнний час, яка супроводжувалася масовим терором, депортацією населення до Сибіру, Казахстану та в інші віддалені райони СРСР; у 1946–1947 рр. Східна Україна переживала черговий голод і в пошуках харчів наддніпрянці з'являлись у Галичині, виступаючи мимохіть агітаторами проти колгоспного ладу; активну пропаганду проти колективізації вело підпілля українських націоналістів, спираючись на підтримку населення [39].

Проведення колективізації в західних областях УРСР повинно було утвердити тоталітарну систему правління суспільством, а також підірвати соціально-економічну основу діяльності підпілля і збройного руху українських націоналістів в регіоні. Ця проблема нині представлена значною кількістю видань.

Історик М. Сеньків стверджує, що загони УПА і підпілля ОУН чинили відчайдушний опір утвердженню колгоспного ладу і радянської влади в цілому. Впродовж 1945 р., незважаючи на втрати – 9 тис. вбитими і близько 24 тис. полоненими, – загони УПА здійснили понад 3 тис. збройних акцій. Тільки на Львівщині було вбито близько 5 тис. енкаведистів, бійців винищувальних частин, партійних, комсомольських і радянських функціонерів та інших вихідців зі східних теренів, які приїжджали утверджувати радянську владу на Західній Україні. По суті, у перші повоєнні роки ця влада функціонувала лише в містах і містечках, а села контролювало українське підпілля¹.

У післявоєнний час про ситуацію в СРСР заговорили і на Заході. Історик С. Кульчицький вважає, що першим проривом інформаційної блокади став 1955 р., коли із “Відкритого листа українських політичних в'язнів до Об'єднаних Націй”, підписаного ув'язненими мордовських спецтаборів, світ дізнався про становище в радянських концтаборах [40].

У сучасних роботах розвиток національно-визвольного руху в Західній Україні аналізується не лише у контексті спротиву радянській владі. Окремі дослідники вважають, що пріоритетними у формуванні визвольно-революційної стратегії українського підпілля у повоєнний період стали чинники міжнародного політичного життя. Ще на Другій конференції ОУН(б) у квітні 1942 р. була сформульована міжнародно-політична концепція, що передбачала кардинальну перебудову європейського регіону та світу на засадах утворення незалежних національних держав в етнічних межах. У післявоєнний час вона набула нового сенсу, оскільки була, – на думку О. Стасюк, – реальною альтернативою політичному безсиллю країн так званої західної демократії [41].

Дослідниця стверджує, що основним інструментом здійснення концепції було оголошення антитоталітарних революцій народів Центрально-Східної Європи та Азії, для яких у повоєнний період з'явилося реальне підґрунтя. Поширення впливу СРСР у Європі та Азії після Другої світової війни неминуче мало викликати спротив поневолених більшовизмом європейських націй, стверджували українські націоналісти [41, с. 255].

¹ Див. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40-і початок 50-х рр. XX ст. / М. Сеньків. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. — С. 489.

Однак ці теоретичні положення націоналістів, як зазначають сучасні дослідники, не знайшли своєї практичної реалізації, бо наприкінці 1946 р. головний командир УПА Р. Шухевич отримав від УГВР директиву про докорінну реорганізацію повстанської армії. У зв'язку з тим, що надії повстанців на американо-радянську війну не виправдалися, окремі частини армії демобілізувалися, а також частково відправлялися на Захід. У 1948 р. була проведена реорганізація підрозділів УПА – створювалися групи з 10–15 бійців та зменшувалася кількість збройних акцій [42]. Загалом намітилася тенденція до затухання національно-визвольної боротьби.

Певним чином доповнюють осмислення повоєнних процесів у західноукраїнському регіоні і праці присвячені його “радянзації”. Що ж до загальних оцінок діяльності радянських органів влади у регіоні, то більшість дослідників підтверджує, що радянська влада в західних областях УРСР супроводжувалася командно-адміністративними методами, а представники влади вдавалися до примусу, погроз, залякування, шантажу, провокацій, депортацій у віддалені райони СРСР і навіть убивств [43].

Однак це зовсім не означає, що влада дотримувалася лише цієї лінії. Історик Ю. Киричук звернув увагу на доповідну записку до Президії ЦК КПРС з приводу ситуації у західних областях України, де причини незадоволеної політичної ситуації вбачалися у такому:

1) відсутності ефективних заходів з організаційно-господарського зміцнення колгоспів, які мають низькі прибутки, що, своєю чергою, знижує матеріальний добробут колгоспників і відштовхує від радянської влади;

2) брутальному викривленні ленінсько-сталінської національної політики, а саме: у складі керівництва дуже мало представників місцевого населення, існує тотальне недовір'я до місцевої інтелігенції, особливо до старшої генерації, що винятково болісно сприймає населення і недооцінка української мови, зокрема у навчальних закладах;

3) адмініструванні, свавіллі й беззаконні щодо місцевого населення з боку окремих працівників¹.

Суттєво доповнюють сучасний аналіз післявоєнної історії в західних областях УРСР вже згадувані нами публікації документів учених Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України “Культурне життя в Україні. Західні землі (Т. І. 1939–1953)” за редакцією Ю. Сливки та “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади” [44]. Роботи охоплюють оригінальні документи, значна частина з яких друкується вперше.

Післявоєнне становище інтелігенції та розвиток гуманітарної науки, передусім у Львові, висвітлює наукова розвідка Я. Дашкевича “Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів” [45].

Учений пов'язує унікальний місцевий матеріал із загальною політикою радянського керівництва у гуманітарній сфері, ставленням влади до корифеїв галицької науки, зокрема І. Крип'якевича, М. Возняка, М. Рудницького, М. Кордуби, О. Терлецького [46].

Радянський режим одним із найважливіших своїх завдань у боротьбі за вплив на західноукраїнське населення вважав встановлення над ним жорсткого ідеологічного контролю. Серйозним суперником у цьому плані виступала греко-католицька церква. Не в змозі подолати її вплив на духовне життя краю ідеологічними засобами, режим вдався до її фізичного знищення. Означена проблема знайшла відображення у роботах В. Сергійчука, М. Марущака та інших [47].

Аналіз суспільно-політичної обстановки у перші місяці після смерті Сталіна ілюструє дослідження проф. Юрія Сливки, де висвітлюється завершальний етап діяльності Л. Берії у 1953 році – з часу смерті Йосипа Сталіна до арешту і страти Лаврентія Берії. Цей період привертає увагу в контексті початку десталінізації тоталітарного режиму, а українські дослідники прагнуть докладніше з'ясувати мотиви і суть політичної програми дій Л. Берії, з позицій визначення українських перспектив та національного чинника².

Реалізація політичної програми Л. Берії в західних областях України, що зводилася до заборон проводити операції по ліквідації озброєних оунівців, а скеровувалася на проведення агентурно-оперативних заходів, які б забезпечували захоплення учасників озброєного підпілля тільки живими; припинення “опрацювання” уніатської церкви; набір в органи держбезпеки молодих людей української національності, для яких українська мова є рідною (від оперативних працівників вимагали бездоганного знання української мови); висування місцевих кадрів на керівні посади; розвиток національних традицій у галузі культури і мови (ввести у республіках власні ордени і нагороди) та ін. Усе це викликало поштовхування всіх верств населення і, особливо, інтелігенції.

У дослідженні цитується фрагмент з виступу ректора Львівського державного університету ім. І. Франка Євгена Лазаренка про історичне значення постанови ЦК КПРС: “...тут з цієї трибуни я вперше чую слова, які правильно малюють становище в західних областях України...”

¹ Див.: Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю Киричук. — Львів: Добра справа, 2003. — С. 301.

² Ю. Сливка подає коротку національну бібліографію питання: Ведінеєв Д., Шаповал Ю. Чи був Лаврентій Берія українським націоналістом? // Дзеркало тижня. — 2001. — 7–13 липня; Шаповал Ю. Війна після війни // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. — Київ; Торонто, 2001; Його ж: “Українці з радісним вигуком кинулись до мене.” Як 50 років тому Лаврентій Берія розігрував “українську карту” // День. — 2003. — 20 червня; Баран В. Україна: Новітня історія (1945–1991 рр.). — Львів, 2003. — Див.: Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів: Галицька видавнича спілка, 2005. — С. 3.

Мені здається, що ці помилки є наслідком того, що обласний комітет партії забув основні принципи національної політики, а інколи політика, яка проводилася у Львівській області, була подібною до політики, яку проводять колонізатори”¹.

Ю. Сливка зазначає, що, вважаючи таку господарську і національно-політичну ситуацію вкрай небезпечною для зміцнення в Західній Україні радянської влади, Президія ЦК КППС визнала незадовільним стан керівництва західними областями з боку ЦК КП України та Ради міністрів республіки. Тому було усунуто з поста першого секретаря ЦК КП України Леоніда Мельникова та рекомендовано на його місце Олексія Кириченка², а на посаду першого заступника голови Ради міністрів Олександра Корнійчука³. Водночас дослідники Ю. Киричук та Ю. Сливка звернули увагу на виняткове значення західних областей України у реалізації програми Берії, про що засвідчують також його спроби змінити тактику боротьби з націоналістичним підпіллям, очолюваним ОУН: ішлося про перехід від репресивно-каральних методів до переважно пропагандистських засобів боротьби та пошуків шляхів примирення із владою. Саме в руслі цих підходів велися переговори із заарештованими – референтом служби безпеки ЗЧ ОУН Мироном Матвієйком та керівником розвідки ЗП Української Головної Визвольної Ради Василем Охримовичем; ішлося також про можливі контакти з Василем Куком – останнім головним командиром УПА; за дорученням Л. Берії до Москви із гулагівських таборів привезли сестер Бандери, Президента УГВР Кирила Осьмака та митрополита греко-католицької церкви Йосипа Сліпого. Однак після розстрілу Л. Берії це питання було відкинуто: митрополита відіслано до табору в Мордовії; Кирила Осьмака повернули до Володимирської в’язниці, а Василя Охримовича – розстріляли⁴.

Події, що відбувалися відразу після арешту Л. Берії, професор Юрій Сливка називає театром абсурду: з місць до обласних центрів і Києва йшла інформація про суголосну підтримку політики Л. Берії як вірного лєнінця, а газети та радіо – вже гучно сповіщали про викриття і арешт запеклого ворога радянського народу, агента міжнародного імперіалізму; особи, які ще вчора оспівували Л. Берію за принципову і послідовну лєнінсько-сталінську національну політику комуністичної партії, вже тапували його як запеклого ворога лєнінсько-сталінської дружби народів. Ю. Сливка зазначає, що такий сценарій був розписаний згори і що такою була жорстока дійсність тоталітарного суспільства⁵.

Сучасна історіографія українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни і післявоєнного часу визначається системним вивченням джерел, передовсім нових неопублікованих документальних комплексів, вивченням здобутків сучасної історіографії та їх сучасних історіософських інтерпретацій.

До новітніх здобутків історіографії національно-визвольного руху належать: вивчення формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920–1930-х рр. і дослідження антинімецького та антирадянського руху Опору в роки Другої світової війни; з’ясування в діяльності ОУН у загальноукраїнському контексті шляхів для залучення до національно-визвольної боротьби населення східноукраїнських земель; вивчення національного питання в програмі ОУН та необґрунтованість стереотипів про антисемітську спрямованість ідеології та діяльності українських націоналістів; з’ясування засад ОУН у сфері зовнішньої політики та діяльність закордонних частин ОУН у контексті протирадянського повстання; формування кадрів в ОУН і УПА; створення початків фінансової системи через функціонування “бофонів”; діяльність підпільних пропагандистських і пресових органів.

Підставними засадами сучасної української історіографії національно-визвольного руху є його оцінки як руху державницького, який дає нам аргументи розглядати український підпільницький рух у Другій світовій війні і в повоєнний час, як рівнозначний із нашими сусідами, передовсім Польщею і СРСР, чинник міжнародних відносин.

Здобутки сучасної національної історіографії дають змогу нам по-новому трактувати українсько-польський конфлікт періоду війни, який розглядається як продовження українсько-польської війни 1918-1919 рр., де міжнаціональне протистояння між нашими народами не зникло, а лише набирало різних форм залежно від політичної ситуації чи кон’юнктури, яка складалася впродовж 1920–1940-х рр.

Вивчення післявоєнного десятиріччя визначається насамперед працями про сутність сталінського режиму, окремими інтерпретаціями радянської політики у промисловому та аграрному секторах. Особливе місце в літературі знайшли процеси індустріалізації та колективізації в західних областях УРСР, нові факти та оцінки національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях.

¹ Цит. за: Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік ... — С. 46.

² Окремі дослідники вважають, що усунення з посади першого секретаря ЦК КПУ Л. Мельникова, якого звинувачували у русифікаторстві західних областей УРСР і призначення на цю посаду українця О. Кириченка, не треба пов’язувати із змінами в національно-культурній сфері. Підтвердженням цього може бути ставлення О. Кириченка у приватних бесідах до Київського університету, як до “розсадника націоналістів”, образливі висловлювання на адресу окремих професорів. Хоча одночасно він і займався реабілітацією репресованих в Україні, багато іздив по республіці, вникаючи в життя трудових колективів, колгоспів та підприємств / Табачник Д. В., Шаповал Ю. І., Кириченко О. І.: Історія однієї політичної долі // Укр. іст. журн. — 1990. — № 5. — С. 87–97.

³ Цит. за: Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік ... — С. 38.

⁴ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ ст.: ідеологія та практика... — С. 301; Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік ... — С. 40.

⁵ Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік ... — С. 50.

Література

1. Бойчук А. Мої переживання під більшовиками. 1939–1940 / А. Бойчук // На християнській ниві: Спомини. — Нью-Йорк, 1978; Західна Україна під більшовиками IX. 1939 — VI. 1941 / збірник за редакцією Мілени Рудницької. — Нью-Йорк, 1978; Німчук І. 595 днів советським в'язнем / І. Німчук. — Торонто, 1950; Кедрин-Рудницький І. Життя — події — люди. Спомини і коментар / І. Кедрин-Рудницький. — Нью-Йорк, 1976.
2. Kosyk W. L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine / W. Kosyk. — Paris: Publications de l'Est Europeen, 1986. — 665 p.
3. Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938–1945 / В. Косик. — Київ–Париж–Нью-Йорк–Торонто, 1992. — 730 с.
4. Косик В. Розкол ОУН (1939-1940). Збірник документів / В. Косик. — Львів, 1997.
5. Бар М., Заленський А. Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939–1945 рр. / М. Бар, А. Заленський // УІЖ. — 1992. — № 6. — С. 116–118.
6. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у трьох томах. Т. I. 1939–1945. — Львів, 1996. — С. 7.
7. Луцький О. Політична еліта Західної України в період утвердження сталінського тоталітарного режиму (1939–1941 рр.) / О. Луцький // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. — Львів, 1996; Сварник І. Маловідомі сторінки з історії Золотого вересня / І. Сварник // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1. Т. 4. — К.: Наукова думка, 1992. — С. 401–418; Гринько О. Як нас возз'єднували / О. Гринько // За вільну Україну. — 1994. — 17 верес.
8. Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського / Я. Грицак // Михайло Грушевський і українська історична наука. — Львів, 1999. — С. 128.
9. Брицький П. Україна у Другій світовій війні. 1939–1945 рр. / П. Брицький. — Чернівці, 1995. — 114 с.; Ковалюк В. Західна Україна на початку Другої світової війни / В. Ковалюк // Укр. іст. журн. — 1991. — № 9. — С. 30–41; Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспект / Ю. Сливка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 1997. — Вип. 3-4. — С. 3–31; Швагуляк М. "Українська карта". Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни / М. Швагуляк // Дзвін. — 1990. — № 7. — С. 83–95; Руккас А. Польсько-радянський конфлікт на західноукраїнських землях (вересень-жовтень 1939 року): автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 1996.
10. Кондратюк К. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.): навч. посібник / К. Кондратюк, О. Сухий. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. — С. 99. Вісін В. Радянський режим у Волинській області (1930–1941 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. — Львів, 1997. — С. 10; Кондратюк К. Політичні, соціально-економічні та духовні аспекти "радянізації" західних областей України у 1939–1941 роках // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали міжнар. наук. конф. 23-24 вересня 1999 р. — Львів, 2001. — С. 29.
11. Гривул Т. "Процес 59-ти": покілітні борців та героїв: науково-популярне видання / Тарас Гривул, Ольга Осередчук, Ольга Осередчук; [упоряд. архівних матеріалів: Ольга Осередчук, Тарас Гривул, Софія Вікарчук]. — Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. — 232 с.
12. Киричук Ю. Історія УПА / Ю. Киричук. — Тернопіль, 1991; Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух / О. Баган. — Дрогобич, 1994; Іванишин В. Нація, державність, націоналізм / В. Іванишин. — Дрогобич, 1992; Зварич Р. Воля до справедливості. Філософічні основи українського націоналізму / Р. Зварич. — К.; Мюнхен, 1992; Дем'ян Г. Проти нацистських окупантів / Г. Дем'ян // Військо України. — 1993. — № 10. — С. 102–107; Його ж: Сколівщина у повстанському русі ОУН і УПА 1940–1960 років // Воля і Батьківщина. — 1996. — № 1. — С. 56–71; Його ж: Сколівщина у повстанському русі ОУН і УПА 1940–1960 років // Воля і Батьківщина. — 1996. — № 2. — С. 48–63; Його ж: Краєзнавче дослідження повстанського руху на Сколівщині // Державність. — 1991. — № 3. — С. 61–65; Його ж: Повстанська Голгофа // Хвилі Стрия. — Стрий, 1995. — С. 115–143; Сергійчук В. Радянські партизани про ОУН-УПА / В. Сергійчук // Самостійна Україна. — 1994. — Липень–вересень. — С. 15–20; Його ж: Діяльність оунівського підпілля на Сході України // Україна у Другій світовій війні. — К., 1995. — С. 193–196; Дуда А. Буковинський курінь в боях за українську державність / А. Дуда, В. Старик. — Чернівці, 1995.
13. Коваль М. ОУН-УПА і "Третій рейх" / Михайло Коваль // Політика і час. — 1991. — № 6. — С. 18–24; Чайковський А. Невідома війна / Анатолій Чайковський. — К.: Дніпро, 1994. — 204 с.
14. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. — Париж–Нью-Йорк–Львів, 1992. — 730 с.; Книш З. Декалог українського націоналіста / З. Книш // У 90-ліття Зиновія Книша. — Вінніпег, 1996. — С. 21–44; Його ж: Ярослав Барановський. — Париж, 1990; Верига В. Втрати ОУН в часі Другої світової війни / В. Верига. — Торонто, 1991; Його ж: Дорогами Другої світової війни. — Торонто, 1980; Потічний П. Політична думка українського підпілля. 1943–1951 / П. Потічний // Зустрічі. — 1991. — № 2. — С. 137–147; Колісник Р. Військова Управа та українська дивізія "Галичина" / Р. Колісник. — Торонто, 1990.
15. Лебедь М. УПА / М. Лебедь. — Дрогобич, 1993; Бедрій А. Борець і мученик за Україну – д-р Володимир Горбовий / А. Бедрій. — Дрогобич, 1995; Соловей Д. Голгота України. Частина 1. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною / Д. Соловей. — Репринтне вид. — Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1993. — 288 с.; Бандера Степан. Перспективи Української Революції: Репринтне вид. / С. Бандера. — Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1998. — 656 с.
16. Мірчук П. Степан Бандера – символ революційної безкомпромісовості / П. Мірчук. — Нью-Йорк; Торонто, 1961; Його ж: Нарис історії ОУН. — Т. 1; Його ж: За чистоту позицій українського визвольного руху. — Мюнхен, 1955; Його ж: революційний змаг за УССД: У 2 т. — Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1985–1987. — Т. 1-2; Його ж: Роман Шухевич. — Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1970; Шанковський Л. УПА на Підгаєччині / Л. Шанковський. Підгаєцька земля. — Нью-Йорк; Торонто, 1980. — С. 229; Його ж: Дії УПА на Золочівщині // Золочівщина: її минуле і сучасне. — Нью-Йорк, 1982. — С. 540–544; Його ж: Українська повстанська армія // Історія українського війська. — Вінніпег, 1953. — С. 784–793.; Мечник С. У боротьбі проти московської агентури / С. Мечник. — Мюнхен, 1980; Його ж: Нескорені. — Лондон, 1965; Його ж: За нашу незалежність. — Мюнхен, 1990; Бедрій А. ОУН і УПА / А. Бедрій. — Нью-Йорк–Лондон–Мюнхен–Торонто, 1983; Маркусь В. Українські політичні партії на еміграції в 1945–1955 роках / В. Маркусь // Сучасність. — 1984. — Ч. 10. — С. 64–79; його ж: Українські політичні партії на еміграції в 1945–1955 роках (II) // Сучасність. — 1984. — Ч. 12. — С. 66–81; Зелений В. Українське юнацтво у вирі Другої світової війни / В. Зелений. — Торонто, 1965.
17. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні / І. Г. Білас. — 1917–1953. — У 2-х кн. — К., 1994.
18. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 1 / [упор. Я. Лялька, П. Максимчук, І. Патер та ін.]. — Львів: Просвіта, 1993. — 800 с.; Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 2 / [упоряд. Я. Лялька, Р. Коритко, М. Онишкевич та ін.]. — Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. — 664 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959 / [упор. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко]. — Київ–Торонто: /б.в./, 2001. — 650 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943–1959) / [упор. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко]. Книга перша: 1943–1945. — Київ–Торонто: /б.в./, 2002. — 596 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 5: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943–1959) / [упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко]. — Книга друга: 1946–1947. — Київ–Торонто: /б.в./, 2002—72 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 6: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943–1959) / [упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко]. Книга третя: 1948. — Київ–Торонто: /б.в./, 2003. — 523 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 7: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943–1959) / [упор. М. Деркач, А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко]. Книга четверта: 1949–1959. — Київ–Торонто: /б.в./, 2003. — 716 с.
19. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 роках. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. — К.: Дніпро, 1998. — 450 с.; Сергійчук В. Український здви́г: Закарпаття. 1939-1947 рр. / — К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. — 836 с.; Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939-1955 рр. / В. Сергійчук. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. — 840 с.; Сергійчук В. Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941–1955 рр. / В. Сергійчук. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. — 836 с.; Сергійчук В. Український здви́г: Поділля. 1939–1955 рр. /

- В. Сергійчук. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. — 840 с.; Сергійчук В. Український здви: Прикарпаття, 1939–1955 рр. / В. Сергійчук. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. — 840 с.
20. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в XX столітті. Документи і матеріали / відп. ред. М. Кугутяк (1939–1945). — Івано-Франківськ: КПФ “ЛІК”, 2009. Т. 2. Кн. 1. — 600 с.; Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в XX столітті. Документи і матеріали / відп. ред. М. Кугутяк (1945–1946). — Івано-Франківськ: КПФ “ЛІК”, 2010. — Т. 2. — Кн. 2. — 696 с.
 21. Кентій А. Нариси історії організації українських націоналістів у 1941–1942 рр. / Анатолій Кентій. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — 195 с.; його ж: Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. / Анатолій Кентій. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — 285 с.
 22. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / В. В'ятрович. — Львів: Видавництво “МС”, 2006. — 144 с.; Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси: монографія / НАН України. ЛННБ України ім. В. Стефаника. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / К. Курилишин. — Львів, 2010. — 328 с.; Бацюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / пер. з англ. Н. Кочан, за ред. О. Турія / Б. Бацюрків. — Львів: Вид-во УКУ, 2005. — 268 с.; Роман Шухевич: постать на тлі доби Воюючої України. — Тернопіль: Ідея і чин України, 2005. — 336 с. (збірник доповідей учасників конференції “Роман Шухевич: постать на тлі доби Воюючої України”, яка відбулася 28–29 вересня 2000 р. в Тернополі).
 23. Історія України: нове бачення. У 2 т. / під ред. В. А. Смолія. — К.: України, 1995. — С. 281–328.
 24. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти / Ю. Сливка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 3–4. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — С. 28–29.
 25. Патріляк І. К. “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): монографія / Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — 592 с.
 26. Стасюк О. Підпільні друкарні ОУН (1941–1953 рр.) / О. Стасюк. — Львів, 2011. — 296 с.
 27. Грицьків Р. Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів “Україна–Польща: важкі питання” у дослідженні історії Української повстанської армії періоду Другої світової війни // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. Збірник 1. — Львів: Видавництво “МС”, 2003. — С. 201; Дашкевич Я. Р. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. — Київ, 1993. — С. 26–32; Кагуй П. Матеріали до історії УПА, ОУН у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України / Я. Дашкевич // Україна в минулому / ред. кол. Я. Дашкевич, М. Капраль, І. Скочиляс. — Київ; Львів, 1993. — Вип. III. — С. 7–9.
 28. Грицак Я. Наше і дуже наше горе / Я. Грицак // Критика. — 2003. — № 7–8. // Цит. за Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. — Т. 1 війна під час війни. 1942–1945. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — С. 35.
 29. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. — Т. 1 війна під час війни. 1942–1945. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — С. 23.
 30. Дашкевич Я. Третій фронт у міжнародній грі в минулому і тепер / Я. Дашкевич // Український визвольний рух. Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. — Львів: Вид-во “МС”, 2003. — С. 143 (с. 138–147).
 31. Іллюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни / І. Іллюшин // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали II Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”. Варшава, 22–24 травня 1997 / Відп. ред. Микола Кучерепа. — Варшава: Tysza, 1998. — С. 171.
 32. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття / Б. Гудь. — Львів, 2006. — С. 334–335.
 33. Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946–1951 рр.). Збірник документів і матеріалів / [упор. і відп. ред. О. Й. Стасюк]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. — Львів, 2011. — 776 с. — (Серія “Український визвольний рух у XX столітті”).
 34. Україна–Польща: важкі питання. Т. 9 Матеріали IX і X міжнародних наукових семінарів “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава, 6–10 листопада 2001 р. / наук. ред. М. М. Кучерепа. — Луцьк: ВМА “Терен”, 2004. — С. 31.
 35. Іллюшин І. Польське підпілля в південно-східних повітах сучасної Польщі у 1939–1947 роках // Україна–Польща: важкі питання. Т. 7. Матеріали VII Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в під час Другої світової війни”. — Луцьк, 24–26 травня 2000 року / відп. ред. Микола Кучерепа. — Луцьк: Волинська обл. друк., 2008. — С. 54.
 36. Сергійчук В. Діяльність ОУН-УПА у південно-східних повітах сучасної Польщі в 1939–1947 роках / В. Сергійчук // Україна–Польща: важкі питання: матеріали VII Міжнародного наукового семінару “Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни”, 24–26 травня 2000 р. — Луцьк. Т. 7 / наук. і заг. ред. М. М. Кучерепа. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. — С. 152 (с. 127–154).
 37. Бондаренко К. Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки Другої світової війни / К. Бондаренко // Україна–Польща: важкі питання. Том 3. Матеріали III Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”. — Луцьк, 20–22 травня 1998 року / відп. ред. Микола Кучерепа. — Варшава: Tysza, 1998. — С. 29.
 38. Україна–Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали IX і X міжнародних наукових семінарів “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. — Варшава, 6–10 листопада 2001 р. / наук. ред. М. М. Кучерепа. — Луцьк: ВМА “Терен”, 2004. — С. 13.
 39. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 1940-х років / М. Сеньків // Україна: культура спадщини, національна свідомість, державність. Збірник на пошану професора Юрія Сливки. — Вип. 7. 2000. — С. 488–489.
 40. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 1998. — № 2. — С. 107.
 41. Стасюк О. Ідейно-політична стратегія ОУН(б) повоєнного періоду / О. Стасюк // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2006. — Збірник 8. — С. 254–255.
 42. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40-і початок 50-х рр. XX ст. / М. Сеньків. — С. 490.
 43. Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні 1946–1956 рр. / А. Кентій. — К., 1999; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. — К., 1998; Іщук О. Діяльність молодіжних структур ОУН у повоєнні роки (1945–1948 рр.): деякі аспекти проблеми / О. Іщук, Н. Ніколаєва // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів: Вид-во “МС”, 2006. — Збірник 7. — С. 232–242; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії / А. Русначенко. — К., 2002. — 301 с.
 44. Культурне життя в Україні. Західні землі / за ред. Ю. Сливки. — Т. I. 1939–1953. — Львів, 1994; Т. II. — Львів, 1996. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у трьох томах. Т. 1. 1939–1945. — Львів, 1996.
 45. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів / Я. Дашкевич // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференції. / за ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. — Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка; Інститут української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. — С. 226–266.
 46. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів / Я. Дашкевич // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференції / за ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. — Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка; Інститут української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. — С. 226–266.
 47. Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. Сергійчук. — К., 2001. — 493 с.; Марушак М. Ліквідація УГКЦ – ідеологічна диверсія Москви проти визвольного руху на західноукраїнських землях / М. Марушак // Державність. — К., 1992. — № 4. — С. 30–34; Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946–1989) / Б. Боцюрків // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. — Ч. I. — Львів, 1993. — С. 123–164. Репресована церква (Про трагічну долю Української греко-католицької церкви). — Дрогобич, 1994. — 526 с.